

The Role of Khorasan in the Transmission and Development of Intellectual Sciences at the Najaf Seminary

Mohammad Mahdi Kamali¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Mysticism, Islamic Research Foundation, Mashhad, Iran. Email: kamali@islamic-rf.ir

Abstract

Khorasan, as one of Iran's foremost centers of civilization and thought, has historically been home to two major philosophical schools: Mashhad and Sabzevar. Over the past two centuries, these schools have played a pivotal role in the transmission and development of Islamic philosophy (*hikmah*) and rational sciences. Notably, their profound influence on the Najaf Seminary—one of the most important Shi'a scholarly centers—has been especially significant.

This study, employing a historical-geographical perspective and a descriptive-analytical methodology, systematically examines the extent and nature of this influence. The findings indicate that the impact of Khorasan's philosophical schools on the Najaf Seminary can be discerned in several key areas:

- The integration of rational and traditional sciences;
- The strengthening of rational approaches within religious studies;
- The formation of the Shi'a mystical-philosophical tradition in Najaf;
- The broadening of intellectual horizons;
- The training of a new generation of thinkers.

This dynamic intellectual interaction brought about a profound transformation in the Najaf Seminary's intellectual environment and paved the way for the emergence of a new Shi'a intellectual tradition. This tradition, characterized by a synthesis of philosophical rationality, mysticism, and jurisprudence, is today recognized as one of the most influential currents in the contemporary Islamic world.

Keywords: Khorasan, Mashhad philosophical school, Sabzevar philosophical school, rational sciences, Najaf Seminary.

Introduction

The Najaf Seminary has shone as the scientific and intellectual capital of Shi'ism since the migration of Shaykh al-Tusi to this city. For over a millennium, it has served as the principal home of prominent Shi'a scholars and jurists. Traditionally renowned as a central base for teaching the classical Islamic sciences—particularly jurisprudence (*fiqh*) and its principles (*usūl al-fiqh*)—the seminary has, in the last century, witnessed a significant rise in the prominence of the intellectual sciences (*'ulūm 'aqliya*). The principal source of this transformation can be traced to the philosophical schools of Iran, with Khorasan playing a particularly vital role. The philosophical traditions of Mashhad and Sabzevar—two major centers in Khorasan—have had an especially important impact on the formation and development of philosophical thought in Iran and the Islamic world, and, notably, on the Najaf Seminary. Many leading philosophers, philosophy teachers, and even mystics associated with the Najaf mystical school completed their advanced philosophical training in Mashhad or Sabzevar. Among the prominent figures who exemplify this intellectual link are Akhund Khorasani, Mulla Hossein Qoli Hamedani, Shaykh Sadra Badkubehi, Fayz Gonabadi, Shaykh Abbas Quchani, Mirza Hassan Bojnourdi, Shaykh Mohammad Ali

Ardebili, Muslim Malkouti, Shaykh Mohammad Hossein Khorasani, Seyyed Mohammad Saadat Mostafavi, and Shams Qafqazi.

Research Findings

This study finds that the influence of Khorasan's philosophical schools on the Najaf Seminary can be analyzed across several main domains:

1. Integration of Rational and Traditional Sciences:

Upon entering Najaf, philosophers from Khorasan laid the foundation for the creative synthesis of rational sciences with traditional disciplines such as jurisprudence and its principles. A clear example is seen in the works of Akhund Khorasani and his eminent student Shaykh Mohammad Hossein Isfahani, who transformed the science of jurisprudential principles through the application of their philosophical backgrounds.

2. Strengthening the Rational Approach:

The introduction of philosophical ideas in Najaf significantly reinforced rational modes of inquiry—not only within the rational sciences themselves but also in the interpretation of the Qur'an and Hadith. Allamah Tabataba'i's marginalia on Allama Majlisi's *Bihar al-Anwar* is a notable example of this rationalist infusion.

3. Formation of the Shi'a Mystical-Philosophical School:

The blending of philosophical teachings with Najaf's mystical tradition led to the emergence of a distinctive Shi'a mystical-philosophical school, marked by a synthesis of strict adherence to *Shari'a* and robust intellectual inquiry. This tradition began with figures like Mulla Husayn Qoli Hamedani, a prominent disciple of Hajj Mulla Hadi Sabzevari, and profoundly influenced subsequent thinkers such as Seyyed Ahmad Karbala'i and Ayatollah Qazi.

4. Catalyzing Religious Intellectualism and Social Movements:

The arrival of philosophical thought in Najaf expanded intellectual horizons and helped foster a rational approach to new challenges facing the Islamic world. Seyyed Jamal al-Din Asadabadi, a student of Mulla Husayn Qoli Hamedani, is a prominent example whose thought contributed to the rise of religious intellectualism and social activism.

5. Cultivating a New Generation of Thinkers:

This intellectual synergy produced a new generation of philosophers and scholars capable of integrating philosophical traditions with Najaf's time-honored scholarly practices. Notable among them are Shaykh Mohammad Hossein Gharavi Isfahani, Allamah Tabataba'i, Shaykh Mohammad Reza Mozaffar, and Shahid Sadr.

6. Impact on Contemporary Intellectual Movements:

These philosophical interactions have profoundly shaped contemporary intellectual and socio-political movements within the Islamic world.

Conclusion

Although the Najaf Seminary has traditionally been regarded as a bastion of classical religious sciences, the influx of philosophers and teachers of rational sciences from Iran in recent centuries has brought about notable shifts in intellectual orientation. Khorasan, as a major center of intellectual sciences in Iran, has played an indispensable role in transferring and advancing Islamic philosophy within the Najaf Seminary. The profound effects of this intellectual exchange extend

University of Tehran

far beyond the simple transfer of knowledge, manifesting in fundamental transformations in Najaf's intellectual and scientific landscape. This research not only highlights Khorasan's central place in the history of Islamic intellectual sciences but also underscores the necessity and fruitfulness of a historical-geographical approach in tracing intellectual developments across the Islamic world. Indeed, the history of Islamic philosophy remains incomplete without considering the regional schools and their complex interactions. Based on these findings, it is hoped that future studies will further analyze these intellectual networks and reciprocal influences among philosophical traditions in Iran and beyond.

Cite this article: Kamali, M. M. (2025). The Role of Khorasan in the Transmission and Development of Intellectual Sciences at the Najaf Seminary. *Philosophy and Kalam*, 58 (1), 157-179. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

Authors retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jitp.2025.384996.523554>

Article Type: Research Paper

Received: 25-Nov-2024

Received in revised form: 15-Jan-2025

Accepted: 8-Mar-2025

Published online: 19-Aug-2025

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش خراسان در انتقال و توسعه علوم عقلی در حوزه علمیه نجف

محمد مهدی کمالی^۱

۱. استادیار، گروه فلسفه و عرفان اسلامی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ایران. رایانامه: kamali@islamic-rf.ir

چکیده

خراسان، به عنوان یکی از کانون‌های اصلی تمدن و اندیشه در ایران، دو مدرسه بزرگ فلسفی مشهد و سبزوار را در خود جای داده است. این دو مدرسه در طی دو قرن اخیر نقش بسزایی در انتقال و توسعه حکمت اسلامی ایفا کرده‌اند. به‌ویژه، تأثیر آنها بر حوزه علمیه نجف، به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز شیعه، بسیار چشمگیر بوده است. این پژوهش با رویکردی تاریخی-جغرافیایی و روش توصیفی-تحلیلی به بررسی دقیق این تأثیر می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تأثیر مدارس فلسفی خراسان بر حوزه نجف در چند محور اصلی قابل بررسی است: (۱) تلفیق علوم عقلی و نقلی، (۲) تقویت رویکرد عقلانی در علوم دینی، (۳) شکل‌گیری مکتب عرفانی-فلسفی شیعی در نجف، (۴) گسترش افق فکری و زمینه‌سازی برای روشنفکری دینی و (۵) تربیت نسل جدیدی از متفکران. این تعامل فکری منجر به تحولی عمیق در ساختار فکری حوزه نجف شد و زمینه را برای شکل‌گیری سنتی فکری در جهان تشیع فراهم کرد که تلفیقی از عقلانیت فلسفی، عرفان و فقه است و امروزه به عنوان یکی از مهم‌ترین جریان‌های فکری در جهان اسلام شناخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: خراسان، مدرسه فلسفی مشهد، مدرسه فلسفی سبزوار، علوم عقلی، حوزه علمیه نجف.

استناد: کمالی، محمد مهدی (۱۴۰۴). نقش خراسان در انتقال و توسعه علوم عقلی در حوزه علمیه نجف. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۸ (۱)، ۱۵۷-۱۷۹.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۵

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۲۶

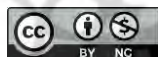
پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸

انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jftp.2025.384996.523554>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

پژوهش در تاریخ فلسفه، فراتر از مطالعه متون کهن و آراء فیلسوفان، باید به بررسی ارتباط تنگاتنگ اندیشه‌های فلسفی با بسترهای تاریخی و جغرافیایی آن بپردازد. این رویکرد، به مثابه فلسفه پژوهی تاریخی-جغرافیایی، به ما امکان می‌دهد تا با در نظر گرفتن عوامل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، به درک عمیق‌تری از چگونگی شکل‌گیری، تحول و گسترش مکاتب و مدارس فلسفی دست‌یافته و ارتباط بین فلسفه و سایر حوزه‌های دانش و زندگی اجتماعی را بهتر درک کنیم.

حوزه علمیه نجف، که از زمان هجرت شیخ طوسی به این شهر به عنوان پایتخت علمی شیعه درخشیده‌است، بیش از یک هزار سال است که میزبان بزرگ‌ترین اندیشمندان و فقه‌های شیعه بوده‌است. این حوزه، از دیرباز به عنوان پایگاهی برای آموزش علوم نقلی، همچون فقه و اصول، شناخته شده‌است و بیشتر به جهت دروس عالی و پر رونق فقه و اصول و وجود مجتهدان، اصولیان و فقیهان برجسته شهره بوده‌است. با این حال در سده اخیر به وضوح تحولی چشمگیر در عرصه علوم عقلی در نجف به چشم می‌خورد. نکته‌ای که در این خصوص بسیار حائز اهمیت است این است که علوم عقلی در نجف همواره دارای خاستگاه و منشأ بیرونی بوده‌است و می‌توان گفت تقریباً تمامی فیلسوفان و مدرسان علوم عقلی در این حوزه به نوعی منتسب به مدارس فلسفی ایران هستند.

پس از ورود حکمت آموختگان مدارس ایران، شاهد تحولی شگرف در این حوزه از حیث توجه به فلسفه و عرفان هستیم. اگرچه جو غالب و فضای کلی حاکم بر حوزه علمیه نجف هم اکنون مثل گذشته نقلی محور است، اما تأثیری که این دانشوران از خود به جای گذاشتند باعث شد، فیلسوفان و عارفان تراز اولی همچون سید احمد کربلایی، سید علی قاضی، شیخ محمد حسین غروی اصفهانی، شیخ محمد رضا مظفر، علامه طباطبایی و شهید سید محمد باقر صدر از این حوزه برخیزند.

از میان مدارس و حوزه‌های فلسفی در ایران، گاهی نقش حوزه تهران در این جهت برجسته‌تر نشان داده می‌شود. حتی برخی از محققان همچون صدوقی‌سها و محقق داماد به طور جدّ بر این ادعا پافشاری نموده‌اند که همه حکمایی که در یک سده اخیر در نجف اشرف بوده‌اند از حوزه تهران بوده و بر این اساس تمام تحولات علوم عقلی در نجف ناشی از تأثیرات حوزه فلسفی تهران است (صدوقی‌سها، ۱۳۹۶ الف: ۱۹۰؛ محقق داماد، ۱۴۰۱: ۲۲۳).

حوزه فلسفی تهران در سال ۱۲۳۷ قمری و در زمان فتح‌علی شاه و با مهاجرت ملاعبدالله زنوزی به درخواست شاه به تهران تأسیس شد و تاکنون بیش از دو قرن به فعالیت مشغول است. ملاعبدالله ۲۰ سال در مدرسه خان مروی در تهران به تدریس و تربیت شاگرد اشتغال داشت. با مساعی او و هجرت برخی از فلاسفه و عرفا از اصفهان و همچنین سبزواری-از شاگردان حاج ملاهادی سبزواری- به تهران حوزه فلسفی تهران رونق بسیار یافت. اوج این مدرسه در زمان حکیمان اربعه یعنی سید ابوالحسن جلوه، آقا محمدرضا قمشه‌ای، آقا علی مدرس زنوزی و محمد حسین سبزواری بوده‌است.

از میان حکیمان و مدرسان علوم عقلی در نجف که از حوزه فلسفی تهران به پا خواسته‌اند، افراد زیر را می‌توان نام برد:

آقا محمد باقر اصطهباناتی (۱۲۱۶ش) یکی از حکمت‌آموختگان حوزه تهران است که شاگرد سید ابوالحسن جلوه، آقا محمدرضا قمشه‌ای، و آقا علی مدرس زنوزی بوده‌است (آشتیانی، ۱۳۶۰: ۱۳۳). او از اعظام مدرسین فلسفه ملاصدرا در اوائل قرن چهاردهم هجری در نجف اشرف بوده‌است (طهرانی، ۱۴۳۵: ۲۱۴؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۱: ۳۰۱). بزرگترین شاگردان او یکی شیخ محمد حسین غروی اصفهانی معروف به کمپانی و دیگری شیخ محمد حسین کاشف الغطاست (آشتیانی، ۱۳۸۱: ۲۰۸؛ همو، ۱۳۶۰: ۱۳۳؛ صدوقی‌سها، ۱۳۹۶الف: ۱۹۰).

سید حسین بادکوبه‌ای (۱۳۵۸ق) دیگر حکمت‌آموخته تهران شاگرد سید ابوالحسن جلوه، میرزا هاشم اشکوری و آقا علی مدرس زنوزی بوده‌است که به نجف اشرف رفته و کرسی تدریس علوم عقلی برقرار نموده‌است. جمع بسیاری از فضلا و طلاب نجف نزد او فلسفه آموختند که معروفترین آنها علامه طباطبایی است. آقا بزرگ تهرانی او را در کنار شیخ محمد حسین غروی اصفهانی پیشگام همه در اشتغال به فلسفه دانسته‌است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۴: ج ۲: ۵۸۴).

شیخ عبدالحسین رشتی (۱۳۷۳ق) شاگرد سید ابوالحسن جلوه و میرزا هاشم اشکوری در حوزه علمیة نجف به تدریس معقول از جمله اسفار ملاصدرا مشغول بوده‌است. حاشیه‌ای هم بر اسفار دارد. او حدود بیست سال به تدریس فقه و اصول و فلسفه و دیگر علوم اسلامی پرداخت. سید عبدالکریم کشمیری بخشی از اسفار ملاصدرا را نزد او خوانده‌است (کعبی، ۱۴۲۷: ۱۹).

شیخ عبدالکریم زنجان‌ی دیگر حکمت‌آموخته حوزه تهران و از شاگردان آقا محمد رضا قمشه‌ای و شیخ علی نوری حکمی معروف به شیخ شوارق است که در نجف به تدریس شرح منظومه اشتغال داشته‌است. آیت‌الله خوبی منظومه را در نجف پیش او قرائت کرد (کاظمی افشار و صحرایی، ۱۳۹۵: ۶۴۹). او در فلسفه و کلام ید طولایی داشته و برخی از او به فیلسوف شرق و ابن‌سینای زمان خود یاد کرده‌اند (زنجان‌ی موسوی، بی‌تا: ۳۷۳). مهمترین اثر او کتاب دروس الفلسفه است.

شخصیت برجسته دیگری که از حوزه تهران و محضر سید ابوالحسن جلوه و آقا محمدرضا قمشه‌ای پا به نجف گذاشته، شیخ مرتضی طالقانی است (مرعشی نجفی، ۱۴۱۶: ج ۲: ۲۹۵). حوزه تدریس او در نجف آنچنان پر شور بوده که نوشته‌اند: «بسیاری از مراجع و دانشمندان اخیر، از سرچشمه دانش او بهره برده‌اند و از پرورش یافتگان درس اخلاق و عرفان و حکمت او هستند» (یعقوبی، ۱۳۷۵: ۲۷۳). محمد تقی جعفری، سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی و محمدرضا مظفر از مشهورترین شاگردان وی هستند. بنابه گفته علامه جعفری که یکسال و نیم در حکمت و عرفان از او بهره برده و به درس اسفار او حاضر شده بود (صدوقی‌سها، ۱۳۵۹: ۹۲)، این استاد وارسته در کنار درس خارج و کفایه الاصول، منظومه و اسفار هم می‌گفت و در عین حال متواضعانه به بچه طلبه‌ها هم درس می‌داد (جعفری، ۱۳۶۳: ۵).

میرزا احمد آشتیانی (۱۳۹۵)، حکمت آموخته حوزه علمیه تهران نزد میرزا حسن کرمانشاهی و میرزا شهاب الدین نیریزی شیرازی است، که در میان سالهای ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۰ قمری، در نجف ضمن استفاده از محضر اساتید برجسته فقه و اصول به تدریس فلسفه از جمله اسفار مشغول بوده است (آشتیانی، ۱۳۸۴: ۱۵).

بدون شک، سهم حوزه تهران در تحولات عقلی حوزه نجف بسیار قابل توجه است، اما افزون بر شخصیت‌های نامبرده، حکیمان و مدرسان بسیاری نیز وجود دارند که از مجاری حکمت در خراسان سیراب شده و به نجف اشرف راه یافته‌اند تا آنجا که می‌توان ادعا کرد اگر نقش خراسان در این خصوص بیشتر از تهران نباشد، قطعاً از آن کمتر نیست.

مسأله اصلی این مقاله بررسی نقش مدارس فلسفی خراسان و شخصیت‌های برجسته آن در انتقال و توسعه علوم عقلی در حوزه علمیه نجف است. سؤالات فرعی که این پژوهش به دنبال پاسخ به آنهاست عبارتند از:

مدارس فلسفی عمده خراسان کدامند و چه ویژگی‌هایی داشته‌اند؟
 چه شخصیت‌های برجسته‌ای از مدارس فلسفی خراسان به حوزه علمیه نجف راه یافتند؟
 تأثیر این شخصیت‌ها بر جریان فکری و آموزشی حوزه نجف چگونه بوده است؟
 این تأثیرگذاری چه تحولاتی را در ساختار فکری حوزه نجف ایجاد کرده است؟
 پاسخ به این سؤالات می‌تواند تصویر روشنی از اهمیت و جایگاه مدارس فلسفی خراسان در تحولات فکری حوزه نجف و به تبع آن جهان تشیع ارائه دهد.

۱. پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی در زمینه حوزه‌های فلسفی ایران به ویژه مکتب تهران صورت پذیرفته است، اما به طور خاص تاکنون پژوهشی در خصوص تأثیر مدارس فلسفی خراسان بر حوزه‌های علمیه شیعه صورت نپذیرفته است.

این پژوهش در مقایسه با مطالعات پیشین، ویژگی‌های متمایزی دارد. به طور خلاصه می‌توان گفت تمرکز خاص بر نقش مدارس فلسفی خراسان در تحولات حوزه نجف، توجه به شخصیت‌های کمتر شناخته شده، و بررسی تحولات عمیق در ساختار فکری حوزه نجف و تأثیر آن بر شکل‌گیری جریان‌های فکری جدید در جهان تشیع از جمله ویژگی‌های متمایز این مقاله با آثار دیگر است.

۲. حوزه فلسفی خراسان و مدارس عمده آن

خراسان بنابر موقعیت تاریخی جغرافیایی خود، تلاقی‌گاه فرهنگ خاور و باختر بوده و بر این اساس همیشه نقشی تمدن ساز در تاریخ فرهنگ و علوم ایران داشته است. دو مدرسه فلسفی مشهد و سبزوار

در سده‌های اخیر به عنوان قطب‌های اصلی فلسفی در این منطقه، نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری و توسعه اندیشه فلسفی در ایران و جهان اسلام داشته‌اند.

حوزه مشهد در اواخر قرن دهم شاهد حضور حکیمان برجسته‌ای همچون ابوالحسن اردوبادی (۹۶۶ق)، ابوالحسن ایبوردی (۹۶۹ق)، افضل الدین محمد ترکه طوسی (۹۹۱)، ملا عبدالواحد شوشتری، ملا عبدالله شوشتری (۹۹۷ق)، ملا محمد رستم‌داری (۹۹۷ق) و دیگران بود. میرداماد (۱۰۴۰ق) حکیم برجسته اصفهان بخش مهمی از تحصیلات فلسفی خود را در این دوران و نزد حکیمان مشهد به سر انجام رسانده‌است (کاشانی، ۱۳۸۶: ۲۴۷-۲۴۸؛ نصری، ۱۳۹۳: ۹۲-۹۳). اما هجوم ازبکان و قتل و غارت آنها در اوائل حکومت شاه عباس صفوی موجب از هم پاشیدن این حوزه شد. بعدها با ورود میرزا مهدی شهید (۱۲۱۸ق) معروف به شهید ثالث به مشهد در حدود سال ۱۱۷۵ قمری دوباره این حوزه پا گرفت و مدرسه فلسفی مشهد دوباره احیاء شد. این مدرسه توسط فرزندان و شاگردان وی تداوم یافت تا نوبت به عصر حاج ملا هادی سبزواری (۱۲۸۹ق) رسید.

حکیم سبزواری در اواسط قرن سیزدهم پیش از آنکه مدرسه فلسفی سبزواری را بنیان نهد، ابتدا در مشهد مقدس ساکن شده و در مدرسه حاج حسن به تدریس علوم عقلی و نقلی اشتغال ورزید. گرچه مدت حضور حکیم در مشهد از حدود ۵ سال فراتر نرفت، لیکن در همین مدت کم شاگردان بسیاری از محضر پر فیض او کسب علم نموده و خود پس از حکیم سبزواری صاحب کرسی تدریس فلسفه در مشهد و دیگر مراکز فلسفی شدند. در این میان نام ملا غلامحسین شیخ الاسلام (۱۳۱۹ق) و میرزا محمد سروقدی (اوائل قرن ۱۴) بیش از دیگران می‌درخشید، و اکثر فیلسوفان برجسته نسل بعدی در مشهد از شاگردان این دو مدرّس عالی مقام هستند. با مساعی این مدرّسان، مدرسه فلسفی مشهد یک نسل بعد در زمان حکمای سه گانه یعنی حاج فاضل خراسانی (۱۳۴۲ق)، شیخ اسدالله یزدی (۱۳۴۱ق) و آقا بزرگ حکیم (۱۳۵۵ق) و دیگران به اوج خود رسید تا آنجا که جمع کثیری از علاقه‌مندان به علوم عقلی را به سوی خود می‌کشید. با فوت این حکیمان و پاگرفتن جریان مخالفت با فلسفه که توسط میرزا مهدی اصفهانی در مشهد شکل گرفت، اکثر تربیت یافتگان این مدرسه به دیگر مراکز علمی از جمله نجف اشرف مهاجرت کرده و حاصل اندوخته‌های علمی و فلسفی خویش را به بدانجا بردند.

مدرسه فلسفی سبزواری نیز در حدود سال ۱۲۵۲ قمری توسط حاج ملا هادی سبزواری در سبزواری بنیان نهاده شد. این مدرسه نزدیک به نیم قرن توسط خود حکیم سبزواری اداره می‌شد و دانشمندانی از سراسر نقاط ایران و جهان حتی اصفهان و تهران را با وجود بودن فیلسوفان بزرگ در آن نواحی به سوی خود جذب کرد. خیل عظیم شاگردان حکیم سبزواری پس از رحلت او به دیگر شهرها پراکنده شدند و با انتقال آموزه‌های استاد خود، به عنوان هسته‌های اصلی رشد و توسعه فلسفه در آن مناطق عمل کردند.

در این میان سهم نجف به جهت کانون اصلی فقه امامیه بسیار زیاد بود. حکمت آموختگان این دو مدرسه به منظور تکمیل تحصیلات و بهره‌مندی از اساتید تراز اول حوزه نجف پا به آن سامان نهاده، ضمن استفاده، به افاده و ترویج علوم عقلی پرداخته و جلسات درس و گندهای علمی فلسفی برقرار نمودند.

۳. آخوند خراسانی، ملا محمد کاظم (۱۲۵۵-۱۳۲۹ق)

بی‌شک آخوند خراسانی مهمترین شخصیت اصولی در قرن گذشته محسوب می‌شود. او که برجسته‌ترین شاگرد شیخ اعظم انصاری و میرزای شیرازی است، استاد صدها محقق و مجتهد شناخته شده پس از خویش و از حامیان اصلی نهضت مشروطه در ایران است.

آخوند خراسانی در سال ۱۲۵۵ هجری قمری چشم به جهان گشود. در سن دوازده سالگی به حوزه علمیه مشهد پیوست و بیشتر از ۶ سال از محضر اساتید آن حوزه برای یادگیری ادبیات عرب، منطق و اصول فقه بهره برد. در سال ۱۲۷۷ برای تکمیل تحصیلات خود مشهد را به قصد نجف اشرف ترک کرد، اما در راه نجف مدتی کوتاه در سبزوار توقف داشت و از تدریس حاج ملاهادی سبزواری در زمینه فلسفه و حکمت استفاده کرد. برخی منابع مدت اقامت وی در سبزوار را سه ماه و برخی دیگر تا یک سال ذکر کرده‌اند (سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۲؛ رضائزاد، ۱۳۷۱: ۱۲۳). پس از آن، به تهران سفر کرده و در مدرسه صدر اقامت گزید و از محضر میرزا ابوالحسن جلوه و ملاحسین خویی نیز فلسفه آموخت (سبزواری، ۱۳۸۲: ج ۲: ۱۳) و بعد از یک سال به نجف اشرف رفت.

اگرچه شهرت آخوند در علم اصول و مهمترین اثر او کتاب کفایه الاصول است که هنوز بعد از گذشت صد سال مهمترین کتاب آموزشی علم اصول قلمداد می‌شود، لیکن از کنار شخصیت فلسفی آخوند به راحتی نمی‌توان گذشت. این شخصیت نابغه آن قدر استعداد داشت که در همان مدت کمی که فارغ البال از سایر علوم نزد حکیمان برجسته به ویژه حاج ملاهادی سبزواری فلسفه آموخت، بار خود را در علوم عقلی ببندد و از آن در پیشبرد علم اصول بهره کافی برد.

آخوند خراسانی با وارد کردن مبانی و قواعد فلسفی در علم اصول، اصول فقه شیعه را به کلی متحول کرد و عنصر عقلانیت را در آن برجسته نمود. این رویکرد که با آخوند خراسانی و کتاب کفایه الاصول آغاز شد، در شاگردان او ادامه یافت و به خصوص در اثر شاگرد برجسته‌اش شیخ محمد حسین غروی اصفهانی موسوم به نهایه الدرایه که یکی از دقیقترین و عمیقترین شروح کفایه است، به اوج خود رسید.

شخصیت فلسفی آخوند و تأثیر وی در پیشبرد علوم عقلی به همین جا خلاصه نمی‌شود. بنابر گزارشات تاریخی آخوند در بدو ورود به نجف خود رأساً به تدریس شرح منظومه استادش و اسفار ملاصدرا اشتغال ورزید.

بر اساس گفته‌های میرزا عبدالرضا کفایی، نوه آخوند خراسانی، پس از اتمام تحصیلات علوم نقلی در نجف و از سال ۱۲۹۰ هجری قمری که تدریس را آغاز کرد، هر روز صبح در مسجد هندی درس خارج فقه و هر شب، پس از نماز مغرب و عشا، در مسجد شیخ طوسی درس خارج اصول را تدریس می‌نمود. علاوه بر این، عصرها نیز در منزل خود، درس معقول و خارج فلسفه را بر اساس کتاب اسفار ارائه می‌داد. در آن زمان، آخوند خراسانی ۳۵ ساله بود و در همین سن قادر به تدریس اسفار بود. برخی از بزرگانی که بعدها از مشاهیر عالم تشیع شدند، همچون آیت‌الله سید احمد کربلایی، از شاگردان فلسفه آخوند در این دوران به شمار می‌روند. با گذشت زمان و در دوران میانسالی، آخوند تدریس اسفار را رها کرد و در عوض آن، درس فقه دومی را برای شاگردان برگزیده‌اش در منزل خود برپا نمود (جمشیدی، ۱۳۹۰).

آخوند دارای تألیفات فلسفی نیز هست. در فهرست آثار وی از شرح بر منظومه و حاشیه بر اسفار نام برده شده است که به احتمال قریب به یقین مربوط به زمان تدریس این دو کتاب از سوی اوست. همچنین پاسخ کوتاه وی به سوال شاگردش شیخ اسماعیل نائب تبریزی در مورد دو بیت از منطق الطیر عطار، گویای شخصیت فلسفی اوست.

آخوند نه تنها با تدریس و تألیف زمینه گسترش علوم عقلی در نجف را بیش از پیش فراهم نمود، بلکه به دیگران نیز سفارش می‌کرد برای بهره‌مندی از احادیث اعتقادی و فهم معنای درست آنها فلسفه را بیاموزند. در محضر ایشان کسی جرأت نداشت به حکمای الهی بی‌احترامی نماید (سبزواری، ۱۳۷۶: ۱۲۶). آخوند معتقد بود فهم روایات معصومین (ع)، بویژه روایات اعتقادی، مبتنی بر آگاهی کافی از فلسفه و اصول عقلی است.

استاد آشتیانی از قول حاج میرزا احمد کفایی خراسانی فرزند آخوند خراسانی حکایت می‌کند زمانی در محضر پدر مشغول مطالعه شرح اصول کافی ملای قزوینی بوده است. آخوند رو به او کرده و می‌گوید: اگر مقدمات فلسفه را نخوانی، از فهم درست روایات ناتوان خواهی بود (آشتیانی، ۱۳۶۴، ۱۹).

باز بنا بر نقل آشتیانی حاج میرزا احمد، مکرر به نقل از آخوند می‌گفت: افرادی که فلسفه الهی را به درستی درک نکرده باشند، از عهده فهم صحیح روایات اهل بیت (علیهم السلام) در خصوص مسائل اعتقادی بر نخواهند آمد و همانگونه که فقه بدون اصول معنایی ندارد، درک اصول اعتقادی نیز بدون محکم کردن پایه‌های فلسفی و کلامی امکان‌پذیر نیست (همان).

۴. همدانی، ملا حسینقلی (۱۲۳۹-۱۳۱۱ق)

آخوند ملا حسینقلی همدانی یکی از اعلام و اعیان عرفان نظری و عملی قرن سیزدهم و چهاردهم هجری قمری است. او شخصیتی جامع الاطراف است که فقه را از شیخ انصاری، عرفان را از سید علی شوشتری و حکمت را از حاج ملا هادی سبزواری فراگرفته است. ملا حسینقلی حدود شش سال در

سبزووار از محضر حکیم سبزواری بهره برده و در این مدت یک دوره حکمت متعالیه را فرا گرفته است (رضانژاد، ۱۳۷۱: ۱۳۴). او که در اصل همدانی است پس از فراگیری حکمت نزد حکیم سبزواری به نجف هجرت نموده و در آنجا متوطن می‌گردد و ضمن استفاده از دروس فقه و اصول شیخ اعظم انصاری مراتب سیر و سلوک و اخلاقیات را در محضر سید علی شوشتری تکمیل می‌نماید. او جزء سلسله‌ای از ارباب معرفت است که پایه گذار عرفان اصیل شیعی در نجف اشرف است. عارفان بزرگی از محضر او بهره‌مند شده و به اهل الله پیوسته‌اند از جمله: میرزا جواد آقا ملکی تبریزی، شیخ محمد بهاری همدانی، سید محمد سعید حبوبی و سید احمد کربلایی و دنباله این مکتب عمیق عرفانی تا روزگار ما ادامه یافته است و شاگردانی از جمله سید علی قاضی طباطبایی، شیخ علی آقا شیرازی و در ادامه سید محمد حسین طباطبایی، سید محمد حسن الهی تبریزی، شیخ محمد تقی بهجت و دیگر بزرگان از این سلسله برخاسته‌اند.

ویژگی این سلسله در این است که در سلوک و شیوه عرفانی خود نه تنها ملتزم به حفظ شریعت حقه و مذهب تشیع اثنی عشری بوده و از حدود شریعت تجاوز نمی‌کنند، بلکه در کنار پرداختن به علوم کشفی در عرصه علوم نقلی نیز تفوق داشته و عرفان را در کنار فقاہت دنبال می‌کنند. علاوه بر آن از مرحوم ملا حسینقلی همدانی به بعد افراد شاخص این سلسله در کنار عرفان و فقاہت، در حکمت و فلسفه نیز سرآمد هستند. این ویژگی به طور حتم از برکات حوزه فلسفی خراسان است. درواقع ملا حسینقلی فلسفه را از سبزووار به نجف انتقال داد و آن را وارد مکتب عرفانی شیعی نجف نمود. وی شاگردان خویش را علاوه بر سیر و سلوک با فلسفه صدرایی آشنا می‌نمود (رفاعی، ۱۴۱۳: ۹۹ و ۱۰۲؛ سید کباری، ۱۳۷۸: ۳۱۶).

شخصیت متفکر و فیلسوف آزاداندیش جهان اسلام سید جمال الدین اسدآبادی که در مصر به تدریس فلسفه ابن سینا و اشراق اشتغال داشت، یکی از شاگردان ملاحسینقلی همدانی است. سید جمال الدین تحت تأثیر استاد خود اهمیت زیادی برای فلسفه اسلامی قائل است و در برخی از نوشته‌های خود به اهمیت و فوائد فلسفه تأکید کرده است (اسدآبادی، ۱۳۷۹: ۱۰۴ تا ۱۱۵ و ۱۳۱).

دیگر شاگرد برجسته ملا حسینقلی، سید احمد کربلایی است که هم در سیر و سلوک عرفانی و هم در تسلط بر مباحث حکمی و فلسفی در درجه بالایی قرار دارد، چنانکه این مطلب از مکاتبات وی با شیخ محمد حسین غروی اصفهانی به خوبی قابل استنباط است. مرحوم سید علی قاضی طباطبایی نیز تحت تأثیر اساتیدش اهمیت زیادی برای فلسفه قائل بود و همواره شاگردانش را به فراگیری حکمت و درس گرفتن شرح منظومه و اسفار و تدریس آن به دیگران سفارش می‌کرد (حسینی طهرانی، ۱۴۳۵: ۲۰۴) و همین سفارش یکی از اسباب اشتغال جدی علامه طباطبایی به فراگیری علوم عقلی بود. چنانکه شاگرد دیگر ایشان آقا سید حسن مسقطی که از شاگردان دوره نخست ایشان است، کتاب اسفار را در نجف آشکارا تدریس کرده و دوست داران حقیقت را به معارف الهی رهبری می‌کرد (همان: ۱۰۵).

۵. بادکوبه‌ای، شیخ صدرا (۱۳۱۶-۱۳۹۲ق)

شیخ صدرالدین بادکوبی معروف به شیخ صدرا بادکوبه‌ای، در سال ۱۳۱۶ هجری قمری در شهر باکو متولد شد. پس از گذراندن مقدمات در سال ۱۳۳۶، به منظور ادامه تحصیل به همراه گروهی از طلاب به مشهد مقدس رفت. در حوزه علمیه مشهد، در کنار ادبیات و علوم نقلی، به تحصیل جدی علوم عقلی پرداخت. او شرح منظومه و مبدأ و معاد ملاصدر را نزد شیخ اسدالله یزدی آموخت. همینطور شفا و اسفار اربعه را از آقابزرگ حکیم فرا گرفت (مولایی، ۱۳۹۲: ۱۶۹). حاج فاضل خراسانی دیگر استاد او در زمینه علوم عقلی بود (مدّرس گیلانی، ۱۳۸۴: ۲).

پس از آنکه دوازده سال از محضر اساتید حوزه مشهد بهره برد، در سال ۱۳۴۸ هجری قمری به تهران مهاجرت کرد و در آنجا مدتی از درس میرزا محمدمهدی الهی قمشه‌ای استفاده کرد. چند سال بعد، راهی حوزه علمیه نجف شد و در کنار بهره‌مندی از اساتید برجسته فقه و اصول در این حوزه، خود نیز کرسی تدریس فقه، اصول و فلسفه را برپا کرد. او در مدت بیش از چهل سال، به تدریس علوم مختلف، به ویژه فلسفه، پرداخت و در این مدت شاگردان بسیاری را تربیت کرد. حوزه علمی او در فقه، اصول و فلسفه محلی شد برای پرورش شخصیت‌های برجسته‌ای مانند: حضرات آیات شهید سید محمدباقر صدر، شهید شیخ مرتضی بروجردی، امام موسی صدر، سید محمد حسین فضل‌الله، سید تقی قمی، شیخ مرتضی مدّرسی گیلانی، شیخ مصطفی هرنندی، سید رضی شیرازی، سید علی جوهری، میرزا علی علمی اردبیلی، سید محمدمهدی موسوی خلخالی و دیگران. آیت‌الله میرزا علی علمی اردبیلی که بخش‌هایی از شرح منظومه را نزد وی خوانده‌است، در خصوص وضعیت فلسفه در نجف در آن دوران می‌گوید:

در آن زمان فلسفه در نجف زیاد رایج نبود، نه به این معنا که خیال شود نبود، نه، در آن زمان هم عده‌ای به تدریس فلسفه مشغول بودند که در رأس آنها مرحوم شیخ صدرا بادکوبه‌ای بود. آقا شیخ صدرا از فقها و علما بود که بیشتر فلسفه تدریس می‌کرد. ایشان به سبب اینکه در نجف فقه و اصول گو بسیار بود، ولی تدریس فلسفه فراوان نبود، عهد کرده بود که فلسفه تدریس کند. در منزل و در مسجد که خلوت‌تر بود، بیشتر منظومه تدریس می‌کرد، ولی اسفار و غیره را خصوصی در منزل برای کسانی که علاقه داشتند، تدریس می‌کرد. سال ۱۳۹۱ق مرحوم شد و در نجف مدفون گشت. ایشان یکی از اعضای اتاق استفتاء آیت‌الله خویی بود که در آن وقت بزرگترین منابع و مسائل فقهی و علمی را در بر داشتند (اداره فرهنگی دفتر تبلیغات، ۱۳۹۲: ۱۶).

با وجود ممنوعیت تدریس فلسفه در حوزه نجف در این اواخر، به پیشنهاد شهید سید محمدباقر صدر و پیگیری شیخ محمد ابراهیم جناتی، شیخ صدرا بار دیگر تدریس فلسفه را آغاز کرد و جمعی از فضلاء حوزه در آن شرکت کردند. اما پس از چند جلسه، به دلیل تهدیداتی که متوجه وی شد، درس را تعطیل نمود. با این حال، شهید صدر به صورت خصوصی در منزل شیخ صدرا به تحصیل فلسفه

ادامه داد و تأثیر این جلسات به حدی بود که منجر به تألیف کتاب «فلسفتنا» از سوی شهید صدر شد. (اباذری، ۱۳۹۶: ۹۵-۱۰۸).

۶. فیض گنابادی، عبدالرحیم (۱۲۷۶-۱۳۶۴ش)

شیخ عبدالرحیم فیض گنابادی در سال ۱۲۷۶ شمسی در روستای دیسفان از توابع گناباد به دنیا آمد. در سال ۱۲۹۱ برای ادامه تحصیل به مشهد مقدس رفت و در مدرسه علمیه نواب اقامت گزید. در آنجا از اساتیدی چون میرزا عبدالجواد نیشابوری، آقا بزرگ حکیم، میرزا محمد آقازاده، حاج آقا حسین قمی و حاج آقا بزرگ اشرفی شاهرودی بهره‌برد و دروس مختلفی از جمله ادبیات عرب، فلسفه، کلام، فقه و اصول را فراگرفت. از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۲ شمسی در همان مدرسه به تدریس ادبیات مشغول شد. پس از ممنوعیت لباس روحانیت از سوی دولت، به نجف اشرف مهاجرت کرد و در مدرسه سید محمد کاظم سکونت گزید. در نجف علاوه بر استفاده از دروس خارج فقه و اصول، خود نیز به تدریس شرح منظومه سبزواری و اشارات ابن سینا اشتغال ورزید. شیخ عبدالکریم کشمیری از شاگردان شاخص اوست که نزدش شرح منظومه خوانده‌است (کعبی، ۱۴۲۷: ۱۹). شیخ محمد غروی رشتی فرزند شیخ عبدالحسین رشتی دیگر شاگرد او در فلسفه است.

صدوقی‌سها می‌نویسد:

گاهی از مرحوم دکتر سید حسن شهیدی بروجردی-طاب ثراه-پرسیدم که به روزگار تحصیل شما به نجف اشرف، چه کسی به حکمیات نامبردار می‌بود و او بلا تأنی بفرمود که: فیض گنابادی (صدوقی‌سها، ۱۳۹۶: ب: ۱۸۳).

همچنین به نقل از علامه طباطبایی گفته شده که ایشان به برخی از شاگردان خود می‌فرمود: خراسان که رفتید علامه فیض گنابادی یادتان نرود و حتما در محضر ایشان شرکت کنید (جمعی از شاگردان، ۱۳۹۵: ۱۱۷).

فیض در سال ۱۳۲۹ خورشیدی به زادگاه خود گناباد بازگشت و تدریس شرح لمعه، رسائل و مکاسب شیخ انصاری، کفایه و شرح منظومه را در حوزه عملیه کاخک عهده‌دار شد (جلالی، ۱۳۸۶: ج: ۱: ۳۲۸).

۷. قوچانی، شیخ عباس (۱۲۹۲-۱۳۶۹ش)

شیخ عباس هاتف قوچانی در سال ۱۲۹۲ شمسی در روستای گوزل آباد قوچان به دنیا آمد. او در دوران کودکی وارد حوزه علمیه قوچان شد و پس از فراگیری مقدمات، به حوزه علمیه مشهد منتقل گردید تا سطوح عالیه دروس حوزوی را در آنجا ادامه دهد. علاوه بر تحصیل در رشته‌های معمول حوزه مشهد مانند فقه و اصول، به علوم معقول نیز توجه کرد و به محضر آقا بزرگ شهیدی رفت تا فلسفه را در بالاترین سطح از ایشان فراگیرد (هاشمیان، ۱۳۸۰: ۷۱-۷۲؛ گلین، ۱۳۸۵-۱۳۸۸ الف).

آیت‌الله هاتف قوچانی به علت محدودیت‌ها و مشکلاتی که رضاخان برای روحانیت به وجود آورده بود، به نجف اشرف مهاجرت کرد تا تحصیلات خود را ادامه دهد. ایشان در دروس نقلی و عقلی چنان تسلط داشت که به گفته شاگردان، بسیاری از مباحث فقه، اصول و فلسفه را از حفظ داشت و برای مطالعه کتاب‌ها نیازی نمی‌دید. فرزندش در خصوص تسلط وی بر متون فلسفی می‌گوید: «تقریباً حافظ بودند مطالب منظومه را و حتی اسفار صدرا را» (همو، ۱۳۸۵-۱۳۸۸ ب).

آیت‌الله قوچانی در مدتی که در نجف بود به تدریس فقه و اصول و فلسفه اشتغال داشت. او در نجف چند دوره کتاب اسفار را تدریس کرد که آخرین دوره آن، با عمر او به پایان رسید (قاضی، ۱۳۹۹: ج ۱: ۳۶۶).

وی به سفارش آیت‌الله قاضی به تدریس کتاب اسفار و بخش حکمت کتاب شرح منظومه مشغول بود. به گفته برخی از شاگردان تدریس فلسفه او جان داشت و می‌گفت این مطالب را، من خود چشیده‌ام (گلبن، ۱۳۸۵-۱۳۸۸ ب، گوینده: سید علی میلانی).

افرادی زیادی از محضر علمی و سلوکی ایشان بهره‌مند شده‌اند که از جمله آنها می‌توان به حضرات آیات محمدتقی اراکی، حسن صافی اصفهانی، محمد ناصری دولت‌آبادی، سید محمدحسین حسینی طهرانی، سید عبدالکریم کشمیری و شیخ محمدصالح کمیلی خراسانی و همچنین حجج اسلام شیخ نظار بحرانی، محقق بنیانی، سید علی میلانی اشاره کرد. او در ده سال آخر عمر مرحوم قاضی ملازم استاد بود و هیچ‌گاه بدون آنکه جویای نظر ایشان بشود، از او جدا نمی‌شد (قاضی، ۱۳۹۹: ج ۱: ۳۶۵؛ هاشمیان، ۱۳۸۰: ۷۱-۷۲).

۸. اردبیلی، شیخ محمد علی (۱۲۸۸-۱۳۶۶ ش)

شیخ محمد علی اردبیلی والد آیت‌الله میرزا علی علمی اردبیلی، از علمای فرزانه و مجتهد بود که تحصیلات حوزوی خود را تا مراتب عالی در مشهد نزد ادیب اول، آقا محمد آقازاده و حاج آقا حسین قمی و دیگران آموخت و پس واقعه مسجد گوهر شاد به نجف اشرف مهاجرت نمود.

ایشان از مدرّسان فلسفه در نجف بوده‌است و علاوه بر شرح منظومه، اشارات و سایر کتاب‌های ابن‌سینا و ملاصدرا را تدریس می‌نموده‌است، لیکن فلسفه ابن‌سینا را بر فلسفه ملاصدرا ترجیح داده و زیاد به ملاصدرا اعتقاد نداشته‌است (فغفوری، ۱۳۸۲: ۳۱). آیت‌الله میرزا علی علمی اردبیلی، شرح منظومه و برخی کتب دیگر را نزد والد در نجف خوانده‌است (اداره فرهنگی دفتر تبلیغات، ۱۳۹۲: ۱۶). اگرچه اساتید حکمت ایشان در جایی ذکر نشده و حتی فرزندانش از آن بی‌اطلاع هستند (همان: ۲۱۶)، اما با توجه به اینکه عمده تحصیلات ایشان در مشهد و نجف بوده و در نجف فقط به تحصیل علوم منقول پرداخته‌است، می‌شود حدس زد که فلسفه و علوم عقلی را در مشهد که در آن زمان در اوج شهرت و معروفیت بوده آموخته‌است. خصوصاً این خصیصه که فلسفه سینیوی را بر فلسفه صدرایی

ترجیح می‌داده و زیاد به حکمت متعالیه بهاء نمی‌داده، ویژگی برخی از حکمای مشهد به ویژه آقا بزرگ حکیم است که به احتمال زیاد به ایشان نیز تسری نموده‌است.

۹. ملکوتی، مسلم (۱۳۰۳-۱۳۹۳ش)

مسلم ملکوتی در سال ۱۳۰۳ خورشیدی در سراب آذربایجان شرقی به دنیا آمد. او پس از فراگیری مقدمات دروس حوزوی در سراب، در هفده سالگی به تبریز مهاجرت کرد و به مدت چهار سال دروس سطح را در این حوزه آموخت. پس از آن، در سال ۱۳۲۱ برای ادامه تحصیل، به حوزه علمیه قم رفت. او در کنار علوم نقلی به تحصیل جدی علوم عقلی پرداخت و نزد میرزا مهدی مازندرانی، میرزا مهدی آشتیانی، سید محمدحسین طباطبایی و امام خمینی حکمت و فلسفه را آموخت.

پس از آن، به مدت یک سال به همراه گروهی از دوستانش به مشهد رفت و از دروس فقه و معارف دینی سید یونس اردبیلی و میرزا مهدی غروی اصفهانی بهره برد. علاوه بر این، از تدریس شیخ محمدرضا کلباسی، استاد علوم عقلی در مشهد، استفاده کرد و قسمتی از کتاب شرح اشارات را نزد سیف‌الله ایسی میانجی شاگرد آقابزرگ حکیم تعلیم دید.

ملکوتی در سال ۱۳۳۴ برای تکمیل تحصیلات خود، عازم نجف شد. او در طول دوران تحصیل خود به تدریس علوم نقلی و عقلی مشغول شد و کتبی چون رسائل، مکاسب، کفایه، شفاء، شرح منظومه، شرح اشارات، اسفار، و برخی از متون هیئت و ریاضیات را تدریس کرد. افزون بر آن، بر کتاب‌های شرح منظومه و شفا و اسفار حاشیه نوشت. با اینکه در آن زمان تدریس فلسفه در حوزه نجف به دلیل مخالفت برخی گروه‌ها ممنوع شده بود و دروس فلسفه شیخ صدرا بادکوبه‌ای و میرزا باقر زنجان‌ی به تعطیلی کشیده شده بود، اما درس فلسفه او شهرت زیادی داشت. او تا آخرین روز اقامت خود در این حوزه، به تدریس فلسفه در کنار فقه و اصول ادامه داد.

ملکوتی در سال ۱۳۴۷ شمسی به ایران سفر کرد و به دلیل وخامت روابط ایران و عراق دیگر موفق به بازگشت به نجف نشد. او در حوزه علمیه قم علاوه بر تدریس خارج فقه و اصول، به تدریس فلسفه، حدیث، رجال، درایه، ریاضیات، هیئت و تاریخ اسلام مشغول بود تا اینکه در سال ۱۳۹۳ شمسی در تهران دار فانی را وداع گفت (غروی، ۱۴۲۰: ج ۲: ۵۸۷).

۱۰. خراسانی، شیخ محمد حسین (۱۳۳۶-۱۴۰۶ق)

شیخ محمد حسین خراسانی فرزند شیخ حسن و نوه شیخ اسماعیل پایین خیابانی، از اساتید و فضلاء مشهد مقدس در سده ۱۴ هجری قمری است که در حکمت شاگرد آقا بزرگ حکیم و سیف‌الله ایسی و ابوالقاسم الهی بوده‌است. شرح منظومه را نزد سید ابوالقاسم حکیم الهی و اسفار و شواهد الربوبیه را در محضر آقا بزرگ حکیم آموخت. پس از جریان مسجد گوهر شاد به نجف اشرف رفت و در زمره تربیت یافتگان از محضر سید علی قاضی درآمد.

شیخ محمد حسین، پس از ۲۰ سال اقامت در نجف با تصدیق و اجازات اجتهاد به ایران بازگشت و به مدت ۱۴ سال در مشهد اقامت گزید. وی در مشهد به تدریس و اقامه جماعت در مسجد گوهرشاد پرداخت. پس از آن از سوی رژیم از اقامت در مشهد منع گردید و به عراق تبعید شد. او در نجف اشرف به تدریس اشتغال داشت تا اینکه در سال ۱۳۴۸ شمسی برای بار دوم به ایران بازگشت و در شهر ری اقامت کرد و سرانجام در سال ۱۳۶۴ شمسی دار فانی را وداع گفت.

از وی آثاری چند به طبع رسیده است که عبارت است از اسرار الصلاه و نخبه الکلام فی معرفه الامام و رساله در جبر و تفویض و شرح دعاء عرفه و خلاصه الاصول و غیره (صدوقی-سها، ۱۳۵۹: ۷۱؛ شریف رازی، ۱۳۵۲-۱۳۷۰: ج ۴: ۴۳۲ و ج ۷: ۱۹۵؛ جواهر کلام، ۱۳۸۲-۱۴۲۴: ج ۳: ۱۵۷۳؛ کوثری، ۱۳۹۶: ۱۸۷).

۱۱. بجنوردی، میرزا حسن (۱۳۱۶-۱۳۹۵ق)

آیت الله سید حسن موسوی بجنوردی، در سال ۱۳۱۰ یا ۱۳۱۶ قمری در خراسا یکی از روستاهای بجنورد به دنیا آمد. پس از تحصیل مقدمات در بجنورد، در چهارده سالگی برای تکمیل آموخته هایش راهی مشهد شد. او در مشهد علاوه بر تحصیل علوم نقلی، به یادگیری دانش های عقلی نیز پرداخت و از محضر حاج فاضل خراسانی و آقا بزرگ حکیم بهره برد. هانری کربن در معرفی بازماندگان حلقه های حکمت در مشهد و در یادکرد از حاج فاضل و آقا بزرگ، به سید حسن بجنوردی اشاره کرده و گفته است که این دو استاد بزرگ، شاگردانی پرورش داده اند که در میان آنها، آقا میرزا حسن بجنوردی به دلیل توانایی هایش در تدریس علوم نقلی و عقلی، درخشید (کربن، ۱۳۷۳: ۵۱۰).

آیت الله بجنوردی خود از مدرّسان توانای حوزه علمیه مشهد در علوم معقول و منقول بود. از وی حاشیه ای بر اسفار با عنوان «قولنا فی الحکمه» به یادگار مانده است که نشانگر قوت علمی او در مباحث حکمی و فلسفی است. از جمله شاگردان او در این دوره می توان به افرادی همچون بدیع الزمان فروزانفر و محمود شهابی اشاره کرد.

سید حسن بجنوردی در سال ۱۳۴۰ق، با تأکید استادش حاج فاضل به منظور تکمیل آموخته های خویش راهی نجف اشرف شد.

آیت الله بجنوردی از اوان ورود به نجف، همزمان به تدریس سطوح فقه و اصول نیز اشتغال داشت. او در زمینه فقه، اصول، تفسیر، درایه و رجال تبحر داشت. علاوه بر آن در حیطه علوم عقلی نیز بی شک از مشاهیر حوزه علمیه نجف بود و به تعبیر سید عبدالکریم کشمیری معقول او بر فقه وی غلبه داشت (کعبی، ۱۴۲۷: ۱۹). گرچه برخی منابع اشاره کرده اند که او در نجف به تدریس حکمت و فلسفه پرداخته است، استاد آشتیانی تأکید می کند که وی در تدریس تنها به فقه و اصول مشغول بوده و مباحث فلسفی اش محدود به جلسات بحث و گفتگو بوده است.

آشتیانی که خود افتخار شاگردی آیت الله سید حسن بجنوردی را داشته و مرتب در درس فقه و اصول وی حضور می‌یافت، سرعت بالایی انتقال و فهم مطالب را به همراه استعداد کم نظیر و حافظه محیر العقول استادش را بسیار ستوده (جمشیدی، ۱۳۸۴: ۴۷۶) و او را از جمله افراد نادری دانسته که هم در علوم معقول و هم در علوم منقول به معنای واقعی استادند «هو البحر من أي النواحي أتيته» (آشتیانی، ۱۳۴۲: ۱۰۲).

بسیاری از چهره‌های علوم عقلی از محضر دروس وی استفاده نموده‌اند. علاوه بر سید جلال الدین آشتیانی می‌توان محمدرضا مظفر، شیخ صدرا بادکوبه‌ای، عبدالرحیم فیض گنابادی، حسینعلی راشد و محمدنقی جعفری، را نام برد. در برخی از منابع آمده‌است که شیخ محمدرضا مظفر فلسفه را نزد او و شیخ محمد حسین غروی اصفهانی آموخته‌است (مظفر، ۱۴۳۷: ۳۸-۳۹).

۱۲. سعادت مصطفوی، سید محمد (۱۲۸۷-۱۳۷۳ش)

سید محمد سعادت مصطفوی، در قائن به دنیا آمد. پس از اتمام تحصیلات ابتدایی در این شهر، برای تحصیل علوم دینی به مشهد رهسپار شد. در فلسفه به درس آقابزرگ حکیم رفت و مطالب معقول را نزد آن بزرگ تا درجه ممتازی تلمذ نمود. پس از چندین سال اقامت در مشهد، برای ادامه تحصیل عازم نجف اشرف شد و در درس مراجع وقت، همچون نائینی، آقا ضیاء عراقی و سید ابوالحسن اصفهانی شرکت کرد و پس از دریافت اجازه اجتهاد از هر سه تن به قائن بازگشت و در همانجا ساکن شد. پس از مدتی به دلائلی مجبور به مهاجرت به تهران شد.

سید محمد در تهران به تدریس دروس مختلف ادبیات، فقه و اصول و فلسفه پرداخت و درسهایی نظیر مطول، شرح لمعه، معالم الاصول، فرائد الاصول، کفایه الاصول، شرح تجرید، اشارات، شفاء و شرح منظومه تدریس می‌نمود.

وی به طور کلی مشربی مشائی داشت و نظر مساعدی نسبت به عرفان و فلسفه‌های متأثر از آن همچون حکمت متعالیه ملاصدرا نداشت. در این خصوص از استاد خویش آقابزرگ حکیم که شاگرد میرزای جلوه بود، متأثر بود. میرزای جلوه حکیمی مشائی بود که اعتقاد زیادی به عرفان و حکمت متعالیه صدرایی نداشت و آقابزرگ حکیم نیز در این جهت از او تأثیر گرفته بود. از او رساله‌ای تحقیقی در قاعده لاضرر به یادگار مانده‌است.

سید محمد سعادت در سال ۱۳۷۳ شمسی و در سن ۸۶ سالگی از دنیا رفت. او پدر و استاد سید حسن سعادت مصطفوی حکیم برجسته تهران است. مهدی محقق دیگر شاگرد اوست (سعادت مصطفوی، ۱۳۹۳: ۱۴ و ۱۷ و ۱۸).

۱۳. بادکوبی، علی نقی (۱۲۹۲-۱۳۶۸ق)

حکیم علی نقی شکوهی معروف به شمس قفقازی و شمس بادکوبی یکی از دانش آموختگان گمنام مدرسه فلسفی مشهد و از شاگردان حاج فاضل خراسانی است که در نجف اشرف در مدرسه سید محمد کاظم یزدی سال‌ها به تدریس علوم معقول مشغول بوده و خود نیز مدرسه‌ای در نجف بنا نهاده که به مدرسه بادکوبی معروف است. شیخ مرتضی مدرّسی گیلانی که خود از اساتید عقلی حوزه نجف و دارای آثار فراوانی است، از شاگردان اوست که در نجف نزدش تلمذ نموده‌است (مدرّس گیلانی، ۱۳۸۴: ۲۲ (دیباچه)، و ۱۹۵؛ جعفریان، ۱۳۸۷: ج ۲۰: ۵۲۴). سید محمد کاظم جزائری شوشتری دیگر شاگرد اوست (مهریزی، بی‌تا، ج ۲۰: ۴۸۱).

نتایج

هرچند حوزه علمیه نجف همواره به عنوان حوزه‌ای متمحّض در علوم نقلی شهرت داشته‌است، اما ورود و تأثیر حکیمان و مدرّسان برجسته‌ای از مراکز حکمی ایران در سده‌های اخیر موجب تحولاتی شگرف در توجه به علوم عقلی در نجف شده‌است. در این میان خراسان به عنوان یکی از کانون‌های برجسته علوم عقلی و فلسفی در ایران، نقشی حیاتی در انتقال و توسعه حکمت اسلامی به حوزه علمیه نجف ایفا کرده‌است. تأثیر انتقال و توسعه علوم عقلی در حوزه نجف را، فراتر از انتقال دانش باید در تحولات فکری و علمی این حوزه جستجو کرد.

این تأثیر را می‌توان در چند محور اصلی خلاصه کرد:

۱. **تلفیق علوم عقلی و نقلی:** حکمت‌آموختگان خراسانی با ورود به نجف، زمینه را برای ترکیب خلاقانه علوم عقلی با علوم نقلی از قبیل فقه و اصول فراهم کردند. نمونه بارز این تلفیق را می‌توان در آثار آخوند خراسانی و شاگرد برجسته‌اش شیخ محمد حسین اصفهانی مشاهده کرد که با بهره‌گیری از آموخته‌های فلسفی خود، علم اصول فقه را دگرگون ساختند.

۲. **تقویت رویکرد عقلانی:** ورود اندیشه‌های فلسفی به نجف موجب تقویت رویکرد عقلانی در این حوزه شد. این امر نه تنها در علوم عقلی، بلکه در فهم و تفسیر روایات و احادیث نیز تأثیرگذار بوده‌است. حواشی علامه طباطبایی بر بحار الانوار علامه مجلسی را می‌توان نمونه‌ای از این دست دانست.

۳. **شکل‌گیری مکتب عرفانی-فلسفی شیعی:** تلفیق آموزه‌های فلسفی با سنت عرفانی نجف، منجر به شکل‌گیری مکتب عرفانی-فلسفی شیعی در نجف شد که ویژگی آن التزام به شریعت در کنار توجه به علوم عقلی بود. این مکتب که با ملاحسینقلی همدانی شاگرد برجسته حاج ملاهادی سبزواری آغاز شد، تأثیر عمیقی بر جریان فکری حوزه نجف گذاشت و تأثیر خود را بر نسل‌های بعدی این سلسله همچون سید احمد کربلایی و آیت الله قاضی و شاگردان وی نشان داد.

۴. **زمینه سازی برای روشنفکری دینی و جنبش‌های اجتماعی:** ورود اندیشه‌های فلسفی به نجف باعث گسترش افق فکری این حوزه شد. این امر زمینه را برای ظهور متفکران و فیلسوفانی فراهم کرد که توانستند به مسائل جدید جهان اسلام با رویکردی عقلانی‌تر بپردازند. نمونه بارز آن سید جمال الدین اسد آبادی شاگرد ملا حسینقلی همدانی است که زمینه ساز جریان روشنفکری دینی و جنبش‌های اجتماعی در جهان اسلام شد.

۵. **تربیت نسل جدیدی از فیلسوفان و اندیشمندان:** حاصل این تعامل فکری، تربیت نسل جدیدی از فیلسوفان و متفکران بود که توانستند میراث فلسفی را با سنت‌های علمی نجف تلفیق کنند. شخصیت‌هایی چون شیخ محمد حسین غروی اصفهانی، علامه طباطبایی، شیخ محمدرضا مظفر و شهید صدر نمونه‌های بارز این نسل جدید هستند.

۶. **تأثیر بر جریان‌های فکری معاصر:** این تعامل فلسفی تأثیر عمیقی بر جریان‌های فکری معاصر در جهان اسلام گذاشته است. از جمله می‌توان به نقش این تفکر در شکل‌گیری اندیشه‌های سیاسی-اجتماعی معاصر اشاره کرد.

این پژوهش نه تنها اهمیت خراسان را در تاریخ فلسفه و علوم عقلی روشن می‌سازد، بلکه اهمیت و ضرورت رویکرد تاریخی-جغرافیایی در فهم تحولات فکری جهان اسلام را نیز آشکار می‌کند. درواقع مطالعه تاریخ فلسفه اسلامی بدون توجه به نقش مدارس فلسفی منطقه‌ای و تعاملات بین آنها ناقص خواهد بود. با تکیه بر این یافته‌ها، امید می‌رود که مطالعات بیشتری بر مبنای این پیوندها و تأثیرات متقابل میان مدارس مختلف اندیشه و فلسفه در ایران و دیگر نقاط صورت پذیرد.

منابع

- آشتیانی، سید جلال الدین (۱۳۸۴). زندگی نامه خودنوشت. در مجموعه جلال حکمت و عرفان، یادنامه استاد علامه سید جلال الدین آشتیانی. به اهتمام محمد جواد صاحبی. قم: نشر احیاگردان.
- _____ (۱۳۸۱). شرح بر زاد المسافر ملاصدرا. قم: بوستان کتاب.
- _____ (۱۳۴۲). شرح مشاعر ملا محمد جعفر لنگرودی. مشهد: زوار.
- _____ (۱۳۶۴). در مکتب استاد سید جلال الدین آشتیانی پیرامون تفکر عقلی و فلسفی در اسلام. مجله کیهان اندیشه، ۱ (۱)، ۴۵-۶۰.
- _____ (۱۳۶۰). مقدمه بر الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه صدرالمتألهین شیرازی. چاپ دوم. مشهد: مرکز الجامعی للنشر.
- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۴). طبقات أعلام الشيعة و هو نقباء البشر في القرن الرابع عشر. مشهد مقدس: دار المرتضی للنشر.
- اباذری عبدالرحیم (۱۳۹۶). نقش علمای بادکوبه در نجف. مجله فرهنگ زیارت. ۸ (۳۳)، زمستان، ۹۵-۱۰۸.
- اداره کل فرهنگی تبلیغی دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان (۱۳۹۲). یادنگار فقیه ژرف اندیش حضرت آیت الله میرزا علی علمی اردبیلی (ره). مشهد: چشمه سخن.
- اسدآبادی، جمال الدین (۱۳۷۹). مجموعه رسائل و مقالات. به کوشش سید هادی خسرو شاهی. تهران: کلبه شروق.
- رضانژاد (نوشین)، غلامحسین (۱۳۷۱). حکیم سبزواری، زندگی-آثار-فلسفه. انتشارات سنائی.
- رفاعی، عبدالجبار (۱۴۱۳). تطور الدرس الفلسفی فی النجف الاشرف. در مجموعه موسوعه النجف الاشرف. گردآورنده جعفر دجیلی. بیروت: دار الاضواء.
- زنجانی موسوی، سید ابراهیم (بی تا). تاریخ زنجان علماء و دانشمندان. تهران: کتابفروشی مصطفوی بوذر جمهوری.
- جعفری، محمد تقی (۱۳۶۳). معمای حیات قابل حل نیست مگر اینکه ابدیت در مقابل آن باشد. مجله کیهان فرهنگی، ۱ (۷)، مهرماه، ۱۴-۳.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۷). مقالات تاریخی. قم: دلیل ما.

جلالی، غلامرضا (۱۳۸۶). مشاهیر مدفون در حرم رضوی. چاپ دوم. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

جمشیدی، حسن (۱۳۸۴). چهره‌های درخشان از نگاه سید جلال‌الدین آشتیانی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

_____ (۱۳۹۰). شخصیت فلسفی آخوند خراسانی و بازتاب فلسفه در کفایه الاصول. مجله حوزه، ۲۸ (۱۶۲)، دی ماه، ۶۵-۹۵.

جمعی از شاگردان (۱۳۹۵). مجموعه مصاحبه‌ها درباره آیت الله العظمی میلانی. بی‌جا: بی‌نا. جواهر کلام، عبد الحسین (۱۳۸۲). تربت پاکان قم، شرح حال مدفونین در سرزمین قم. قم: انصاریان.

حسینی طهرانی، سید محمدحسین (۱۴۳۵). سرّ الفتوح ناظر بر پرواز روح. مشهد: علامه طباطبائی. سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۷۶). رسائل حکیم سبزواری. تصحیح استاد آشتیانی. تهران: اسوه.

_____ (۱۳۶۹). شرح المنظومه. تصحیح و تعلیق آیت الله حسن زاده آملی. تهران، نشر ناب. سعادت مصطفوی، سید حسن (۱۳۹۳). زندگی نامه خودنوشت. در مجموعه زندگی نامه و خدمات علمی فرهنگی حضرت آیت الله سید حسن سعادت مصطفوی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. سید کباری، علیرضا (۱۳۷۸). حوزه‌های علمیه شیعه در گستره جهان. تهران: امیر کبیر. شریف رازی، محمد (۱۳۵۲-۱۳۷۰). گنجینه دانشمندان. تهران: کتابفروشی اسلامیة.

صدوقی‌سها، منوچهر (۱۳۵۹). تاریخ حکماء و عرفاء متأخرین از صدرالمتألهین. تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.

_____ (۱۳۸۱). تحریر ثانی تاریخ حکماء و عرفای متأخر. تهران: انتشارات حکمت.

_____ (۱۳۹۶ الف). تاریخ‌شناسی حوزه حکمی طهران و تأثیر آقا علی مدرس در انتقال علوم. در مجموعه پیش نشست‌های همایش ملی حکیم طهران. قم: انتشارات مجمع حکمت اسلامی.

_____ (۱۳۹۶ ب). فلسفه در خراسان به روزگار تفکیک. در مجموعه شناخت نامه فقیه اهل بیت آیت الله میرزا مهدی اصفهانی. به کوشش علی اکبر کوثری. قم: نشر معارف اهل بیت علیهم السلام، موسسه معارف اهل بیت علیهم السلام.

غروی، محمد (۱۴۲۰). مع علماء النجف الاشرف. بیروت، دارالثقلین.

فغفوری، محمد (۱۳۸۲). گفتگو با آیت الله علی علمی اردبیلی. مجله فروغ اندیشه، ۴ و ۵، تابستان و پاییز، ۲۲-۳۷.

قاضی، سید محمدحسن (۱۳۹۹). آیت الحق. ترجمه سید محمد علی قاضی نیا. تهران: انتشارات حکمت.

کاشانی، میر تقی‌الدین محمد بن علی (۱۳۸۶). خلاصة الأشعار و زبدة الأفكار (بخش اصفهان). تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

کاظمی افشار، هاجر و صحرائی، شهرام (۱۳۹۵). مدخل زنجانی عبدالکریم. در مجموعه دانشنامه جهان اسلام. بنیاد دایره المعارف اسلامی.

کرین، هانری (۱۳۷۳). تاریخ فلسفه اسلامی. ترجمه جواد طباطبایی. تهران: انتشارات کویر.

کعبی، عادل (۱۴۲۷). لسان الصدق (زندگی‌نامه آیه‌الله سید عبدالکریم کشمیری). بیروت: دار الاوسط.

کوثری، علی اکبر (۱۳۹۶). شناخت نامه فقیه اهل بیت آیت الله میرزا مهدی اصفهانی. قم: نشر معارف اهل بیت علیهم السلام، موسسه معارف اهل بیت علیهم السلام.

گلبن، عبدالرسول (۱۳۸۵-۱۳۸۸ الف). حدیث سرو (نگاهی به زندگی و آثار آیت‌الله شیخ عباس قوچانی). مستند تلویزیونی. برنامه هشتم: وصی در طریقت. پخش شبکه یک سیما.

_____ (۱۳۸۵-۱۳۸۸ ب). حدیث سرو (نگاهی به زندگی و آثار آیت‌الله شیخ عباس قوچانی). برنامه نهم: دست از طلب ندارم. پخش شبکه یک سیما.

محقق داماد، مصطفی (۱۴۰۱). نخبگان علم و عمل ایران. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.

مرعشی نجفی، سید محمود (۱۴۱۶). المسلسلات فی الاجازات. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

مدرّس گیلانی، مرتضی (۱۳۸۴). منتخب معجم الحکماء. انتخاب و تحشیه از منوچهر صدوقی سها. تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

مظفر، محمدرضا (۱۴۳۷). موسوعة العلامة الشيخ محمد رضا المظفر. کربلا: العتبة العباسیه المقدسه، مکتبه ودار مخطوطات.

مولایی، عادل (۱۳۹۲). گل‌های پریشان در باد. بی‌جا: ستاره سبز.

مهریزی، مهدی (بی‌تا). میراث حدیث شیعه. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث.

نصری، عبدالله (۱۳۹۳). در جستجوی حکمت، سیری در زندگی، آثار و اندیشه‌های فلسفی مهدی حائری یزدی. تهران: انتشارات نیلوفر.

هاشمیان، هادی (۱۳۸۰). دریای عرفان، شرح حال آیت‌الله سید علی قاضی طباطبایی. کتاب طه.

یعقوبی طالقانی، اسماعیل (۱۳۷۵). آشنایی با مشاهیر طالقان. موسسه فرهنگی انتشاراتی محسنی.

References

Aghabozorg Tehrani, Mohammad Mohsen (1984). *Tabaqat A'lam Al-Shi'ah wa Huwa Noqaba' Al-Bashar Fi Al-Qarn Al-Rabe' Ashar*. Mashhad Moghaddas: Dar Al-Murtadha Lil Nashr. (in Persian)

Asadabadi, Jamaluddin (2000). *Majmooh Rasa'el va Maghalat*. Be Kooshesh Seyed Hadi Khosro Shahi. Tehran: Kolbeh Shorouq. (in Persian)

Ashtiani, Seyed Jalaloddin (1963). *Sharh Masha'er Molla Mohammad Jafar Langaroodi*. Mashhad: Zavvar. (in Persian)

----- (1981). *Moghadameh bar Al-Shayahed Al-Roboobieh Fi Al-Manahij Al-Solookieh Sadrol Mote'allehin Shirazi*. Chap Dovvom. Mashhad: Al-Markaz Al-Jame'i Lil Nashr. (in Persian)

----- (1985). *Dar Maktab Ostad Seyed Jalaloddin Ashtiani Piramoon Tafakkor Aghli va Falsafee dar Islam*. Majalleh Keyhan Andisheh, 1 (1) , 45-60. (in Persian)

----- (2002). *Sharh bar Zad Al-Mosafer Molla Sadra*. Qom: Boostan Ketab. (in Persian)

----- (2005). *Zendegi Nameh Khod Nevisht. Dar Majmooh Jalal Hekmat va Erfan, Yadnameh Ostad Allameh Seyed Jalaloddin Ashtiani*. Be Ehtemam Mohammad Javad Sahebi. Qom: Nashr Ehyagardan. (in Persian)

Ebāzari Abdolrahim (2017). *Naghshe Olamaaye Badkoobe dar Najaf*. Majalleh Farhange Ziarat, 8 (33) , Zemestan, 95-108. (in Persian)

Edareh Kol Farhangi Tablighi Daftar Tablighat Eslami Sho'beh Khorasan (2013). *Yadnegar Faghih Zharf Andish Hazrat Ayatollah Mirza Ali Elmi Ardebili (Rah)*. Mashhad: Cheshmeh Sokhan. (in Persian)

Faghfoori, Mohammad (2003). *Goftogoo ba Ayatollah Ali Elmi Ardebili. Majalleh Foroughe Andisheh*, 4& 5, Tabestan va Paez, 22-37. (in Persian)

Ghazi, Seyed Mohammad Hasan (2020). *Ayatol Hagh*. Tarjomeh Seyed Mohammad Ali Ghazi Nia. Tehran: Entesharate Hekmat. (in Persian)

Gharavi, Mohammad (2000). *Ma'a Olama' Al-Najaf Al-Ashraf*. Beirut, Dar Al-Saqalayn. (in Persian)

Golban, Abdolrasool (2006-2009a). *Hadith Sarv (Negahi be Zendegi va Asare Ayatollah Sheikh Abbas Ghoochan)*. Mostanad Televisioni Barnameh Hashtom: Vasi dar Tarighat. Pakhsh Shabakeh Yek Sima. (in Persian)

----- (2006-2009b). *Hadith Sarv (Negahi be Zendegi va Asare Ayatollah Sheikh Abbas Ghoochan)*. Barnameh Nohom: Dast az Talab Nadaram. Pakhsh Shabakeh Yek Sima. (in Persian)

Hashemian, Hadi (2001). *Daryaye Erfan, Sharh Hal Ayatollah Seyed Ali Ghazi Tabatabaei*. Ketab Taha. (in Persian)

Hosseini Tehrani, Seyed Mohammad Hossein (2014). *Ser Al-Fotouh Nazer bar Parvaz Rooh*. Mashhad: Allameh Tabatabaei. (in Persian)

Jafari, Mohammad Taghi (1984). Mo'ammaye Hayat Ghabele Hall Nist Magar Inke Abadiat dar Moghabel An Bashad. *Majalleh Keyhan Farhangi*, 1 (7) , Mehrmah, 3-14. (in Persian)

Jafarian, Rasool (2008). *Maghalat Tarikhi*. Qom: Dalile Ma. (in Persian)

Jalali, Gholamreza (2007). *Mashahir Madfoon dar Haram Razavi*. Chap Dovvom. Mashhad: Bonyad Pazhooheshhaye Eslami. (in Persian)

Jamshidi, Hasan (2005). *Chehrehaye Derakhshan az Negah Seyed Jalaloddin Ashtiani*. Mashhad: Daneshgah Ferdowsi Mashhad. (in Persian)

----- (2011). Shakhsiat Falsafee Akhound Khorasani va Baztabe Falsafeh dar Kefayatol Osoul. *Majalleh Hozeh*, 28 (162) , Dey Mah, 65-95. (in Persian)

Jam'i az Shagerdan (2016). *Majmooleh Mosahebeha Darbareh Ayatollah Al-Ozma Milani*. Bi ja: Bi na. (in Persian)

Javaher Kalam, Abdol Hossein (2003). *Torbate Pakan Qom, Sharh Hal Madfoonin dar Sarzamin Qom*. Qom: Ansarion. (in Persian)

Ka'bi, Adel (2006). *Lesan Al-Sedgh (Zendegi Nameh Ayatollah Seyed Abdolkarim Kashmiri)*. Beirut: Dar Al-Awsat. (in Persian)

Kashani, Mir Taghiuddin Mohammad Ibn Ali (2007). *Kholasat Al-Ash'ar va Zebdat Al-Afkar (Bakhshe Esfahan)*. Tehran: Markaz Pazhooheshi Mirase Maktoob. (in Persian)

Kazemi Afshar, Hajar va Sahraei, Shahram (2016). Madkhal Zanjani Abdolkarim. *Dar Majmooleh Daneshnameh Jahan Islam*. Bonyad Daeratol Ma'aref Eslami. (in Persian)

Karbon, Hanri (1994). *Tarikhe Falsafeh Eslami*. Tarjomeh Javad Tabatabaei. Tehran: Entesharate Kavir. (in Persian)

Kosari, Ali Akbar (2017). *Shenakht Nameh Faghih Ahle Beit Ayatollah Mirza Mehdi Esfahani*. Qom: Nashr Ma'aref Ahle Beit Alayhemos Salam, Moasseseh Ma'aref Ahle Beit Alayhemos Salam. (in Persian)

Marashi Najafi, Seyed Mahmoud (1996). *Al-Mosalsalat Fi Al-Ejzat*. Qom: Ketabkhaneh Ayatollah Marashi. (in Persian)

Modarres Gilani, Morteza (2005). *Montakhabe Mo'jamol Hukama*. Entekhab va tahshiye az Manouchehr Sadoughi Saha. Tehran: Moasseseh Pazhooheshi Hekmat va Falsafeh Iran. (in Persian)

Mohaghegh Damad, Mostafa (2022). *Nokhbegaane Elm va Amal Iran*. Tehran: Markaze Nashre Oloume Eslami. (in Persian)

Mehrizi, Mehdi (Bi ta). *Mirase Hadise Shi'e*. Qom: Moasseseh Elmi Farhangi Darol Hadis. (in Persian)

Molaei, Adel (2013). *Golhaye Parishan dar Bad*. Bi ja: Setareh Sabz. (in Persian)

Mozaffar, Mohammadreza (2016). *Moosoo'atol Allameh Al-Sheikh Mohammad Reza Al-Mozaffar*. Karbala: Al-Atabatol Abbasiyyatol Moghaddaseh, Maktabah va Dar Makhtootat. (in Persian)

Nasri, Abdullah (2014). *Dar Jostojoo Hekmat, Seyri dar Zendegi, Asar va Andishehayeh Falsafee Mahdi Haeri Yazdi*. Tehran: Entesharate Niloofer. (in Persian)

Rezanezhad (Noshin) , Gholam Hossein (1992). *Hakim Sabzevari, Zendegi-Asar-Falsafeh*. Entesharat Sanaei. (in Persian)

Refa'i, Abduljabbar (1993). *Tator Al-Dars Al-Falsafi Fi Al-Najaf Al-Ashraf. Dar Majmooleh Moosoo'atol Najaf Al-Ashraf*. Gardavarandeh Jafar Dajili. Beirut: Dar Al-Azwa'. (in Persian)

Sadoughi Saha, Manouchehr (1980). *Tarikh Hokama' va Orafa' Mota'akherin az Sadrol Mote'allehin*. Tehran: Anjoman Eslami Hekmat va Falsafeh Iran. (in Persian)

----- (2002). *Tahrir Sani Tarikh Hokama' va Orafa' Mota'akher*. Tehran: Entesharat Hekmat. (in Persian)

----- (2017a). *Tarikh Shenasi Hozeh Hekmi Tehran va Ta'sir Agha Ali Modarres dar Enteghal Oloum*. Dar Majmooleh Pish Nashasthayeh Hamayesh Melli Hakim Tehran. Qom: Entesharat Majma' Hekmat Eslami. (in Persian)

----- (2017b). *Falsafeh dar Khorasan be Roozgar Tafkik*. Dar Majmooleh Shenakht Nameh Faghih Ahle Beit Ayatollah Mirza Mehdi Esfahani. Be Kooshesh Ali Akbar Kosari. Qom: Nashr Ma'aref Ahle Beit Alayhemos Salam, Moasseseh Ma'aref Ahle Beit Alayhemos Salam. (in Persian)

Sa'adat Mostafavi, Seyed Hasan (2014). *Zendegi Nameh Khod Nevisht. Dar Majmooleh Zendegi Nameh va Khadamat Elmi Farhangi Hazrat Ayatollah Seyed Hasan Sa'adat Mostafavi*. Tehran: Anjoman Asar va Mafakher Farhangi. (in Persian)

Sabzevari, Hadi Ibn Mahdi (1990). *Sharh Al-Manzoomeh*. Tashih va Ta'ligh Ayatollah Hasanzadeh Amoli. Tehran, Nashr Nab. (in Persian)

----- (1997). *Rasa'el Hakim Sabzevari*. Tashih Ostad Ashtiani. Tehran: Osveh. (in Persian)

Seyed Kebari, Alireza (1999). *Hozehaye Elmiyeh Shi'e dar Gostareh Jahan*. Tehran: Amir Kabir. (in Persian)

Sharif Razi, Mohammad (1973-1991). *Ganjineh Daneshvaran*. Tehran: Ketabforoshi Eslamiyeh. (in Persian)

Yaghoobi Taleghani, Esmaeil (1996). *Ashenaei ba Mashahir Taleghan*. Moasseseh Farhangi Entesharati Mohseni. (in Persian)

Zanjani Mousavi, Seyed Ebrahim (Bi ta). *Tarikh Zanjan Olama' va Daneshvaran*. Tehran: Ketabforoshi Mostafavi Buzar Jomhoori. (in Persian)

